

Druhá berlínská krize

V říjnu 1957 slavil Sovětský svaz výrazný úspěch v dobývání kosmického prostoru, ale nejen to. První umělá družice Země – Sputnik 1 – totiž vytvářela představu o převaze Moskvy v raketové technice a tedy i v nosičích jaderných zbraní. Pro Spojené státy znamenal Sputnik 1 vědeckou a vojenskou výzvu. Až daleko později CIA zjistila, že sovětský program výstavby odpalovacích polygonů pro mezikontinentální balistické střely měl značné zpoždění a ještě na sklonku padesátých let disponovaly sovětské ozbrojené síly pouze několika operačně použitelnými raketami dlouhého doletu. Naproti tomu pro střely taktického určení, jejichž výrobu podporoval i N. S. Chruščov, neměli Rusové vhodné základy v blízkosti Spojených států. Existující strategickou nerovnováhu umocnilo rozhodnutí NATO z prosince 1957 o rozmístění amerických jaderných raket středního doletu v západní Evropě. Moskva se nejprve pokusila čelit hrozícímu nebezpečí tzv. Rapackého plánem na vytvoření bezjaderného pásma ve střední Evropě. Polský ministr zahraničí Adam Rapacki vystoupil s touto myšlenkou již 2. října 1957 a opět ji aktualizoval v únoru následujícího roku, ale západní mocnosti ideu absence atomových zbraní v Československu, Polsku, Spolkové republice Německo a v NDR odmítly s poukazem na převahu Varšavské smlouvy v konvenčních zbraních.

Chruščov však byl odhodlán prosadit jednání o omezení zbraní hromadného ničení mezi Sovětským svazem a Spojenými státy za každou cenu a na podzim 1958 opět otevřel německou otázku. V projevu z 10. listopadu vystoupil s návrhem na přeměnu Západního Berlína ve „svobodné a demilitarizované město“. Celý projekt byl podpořen hrozivě formulovaným ultimátem, které Moskva předala třem západním mocnostem 27. listopadu 1958. Požadovaná transformace Berlína se měla realizovat do šesti měsíců, v případě nerespektování této lhůty Sovětský svaz předá své kontrolní kompetence na spojovacích komuni-

Checkpoint Charlie, tj. přechod mezi východním a západním sektorem Berlína, byl častým místem vojenských demonstrací síly.

kacích mezi Spolkovou republikou a Západním Berlínem příslušným orgánům NDR. Rada NATO sovětskou iniciativu negovala, ale Chruščov ji opakoval 10. ledna 1959, rozšířenou o nový návrh na uzavření mírové smlouvy s oběma německými státy.

Sovětský politik sledoval touto aktivitou několik cílů. Předně usiloval o zahájení zásadního rozhovoru se Spojenými státy, přičemž ultimativní hrozby měly dokumentovat velmocenskou sílu a rozhodnost Sovětského svazu. Dále zde existovala stále možnost dosáhnout prostřednictvím mírové smlouvy vyčlenění Spolkové republiky ze západoevropských a atlantických struktur. Změna statutu Západního Berlína by řešila i choulostivou otázku neustálého odlivu východoněmeckého obyvatelstva, které přes otevřené sektorové hranice odcházelo do SRN. Tvrdá zahraničněpolitická rétorika byla také adresována domácím kritikům, kteří stále obviňovali Chruščova z přílišného liberalismu.

Reakci západních mocností nelze považovat za zcela jednoznačnou. Zatímco generál de Gaulle a Konrad Adenauer odmítali jakékoli ústupky

N. S. Chruščov a W. Ulbricht. Vztahy mezi oběma politiky nebyly dobré. „Měli byste se naučit chodit po vlastních nohou, ne se o nás stále opírat a sahat do našich kapes.“

vůči Moskvě – zvláště pro německého kancléře byla myšlenka uvolnění svazku s euroatlantickým společenstvím naprosto nepřijatelná – Spojené státy a Velká Británie uvažovaly o možném kompromisu. Prezident D. Eisenhower nepokládal Západní Berlín za strategickou prioritu a již vážně nemocný státní tajemník John Foster Dulles se smířil s existencí dvou německých států, když se v lednu 1959 překvapivě vyslovil pro jejich možné konfедераční spojení. Dokonce byl ochoten tolerovat i přítomnost východoněmeckých kontrolních orgánů na přístupových trasách do rozděleného města. Také konzervativní premiér vlády Jejeho Veličenstva Harold Macmillan nesdílel Adenauerovo či de Gaullovo rigorózní stanovisko a jeho zbytečně uspěchaná návštěva Moskvy vyzněla ve prospěch Kremlem požadovaného „širšího jednání“ o německé otázce. Sovětský svaz poté mohl ve své nótě třem západním mocnostem z 30. března 1959 oprávněně konstatovat, že bylo „dosaženo dohody o svolání konference ministrů zahraničních věcí“.

K jejímu zahájení, za účasti Andreje Gromyky, nového státního tajemníka Christiana Hertera, Selwyna Lloyd, Couve de Murvilla a odpovědných zástupců obou německých států došlo 11. května 1959 v Ženevě, a s téměř měsíční přestávkou trvala až do 5. srpna. Únavná diplomatická konverzace sice skončila bez jakéhokoli výsledku v otázce sjednocení či v záležitosti Západního Berlína, ale západním mocnostem se alespoň zdařilo zmírnit kategorický tón nedávného sovětského ultimáta a zpochybnit jeho časový limit. Jak konstatoval Henry Kissinger: „Chruščovova neschopnost držet se svého cíle ušetřila Atlantickou alianci zkoušky, která se mohla změnit v její největší krizi.“

Vstřícný krok učinil prezident D. Eisenhower, který pozval N. S. Chruščova k návštěvě Spojených států. Ta se uskutečnila v druhé polovině září 1959 a do jisté míry skutečně přispěla ke zlepšení americko-sovětských vztahů. Eisenhower byl ochoten k ústupkům i v kauze Západního Berlína a v Camp Davidu před svým hostem nahlas uvažoval o garancích OSN pro „status svobodného města, které by bylo volně spojeno se Západním Německem“.

Další diskuse na toto téma měly být vedeny na setkání čtyř mocností v květnu 1960 v Paříži. Očekávaný summit se však nekonal, neboť na prvního máje sovětská protivzdušná obrana sestřelila poblíž Sverdlovské americké špionážní letadlo U-2 a následná válka slov přiměla Chruščova blokovat pařížskou schůzku. Spojené státy již delší dobu monitorovaly vzdušný prostor Sovětského svazu, jenž až dosud nedis-

ponoval adekvátními prostředky odporu. Jeho proudové stíhačky nemohly létat ve vysokých výškách a raketové komplexy země-vzduch nebyly až do roku 1959 připraveny k bojovému nasazení. Zdá se však, že rozhodnutí sovětského vojenského velení o použití rakety proti U-2 bylo mj. motivováno i snahou torpédovat začínající détente se Spojenými státy. Přes rozsáhlou propagandistickou kampaň však Moskva neměla zájem na skutečné konfrontaci, ale vzhledem k nadcházejícím prezidentským volbám v USA se rozhodla pokračovat v konverzaci o berlínské otázce až s příštím pánem Bílého domu.

Po volebním vítězství a inauguraci Johna Fitzgeralda Kennedyho Chruščov několikrát vyslovil své přání setkat se s novým prezidentem v nejbližším možném termínu. Tyto signály nebylo možné přehlédnout a mnozí lidé z prezidentova okolí byli pro brzkou realizaci schůzky na nejvyšší úrovni. Vlivný Adlai Stevenson se snažil Kennedyho přesvědčit, že státní department musí zjistit, co si Chruščov skutečně myslí. „Je důležité porozumět jeho problémům a zvláště tlakům, kterým je vystaven ze strany extremistů v prezidiu a Číny.“

Stevenson evidentně narážel na Chruščovův tajný projev z 6. ledna 1961 o všestranné sovětské podpoře emancipačnímu hnutí ve třetím světě. Premiérova radikální dikce Američany zaskočila a do jisté míry i zastínila dosavadní vstřícná gesta dobré vůle, mezi něž patřilo např. dvojí okázalé přehlédnutí narušení sovětského vzdušného prostoru letadly Spojených států. Prezident však po konzultaci s A. Harrimanem, Ch. Bohlenem a L. Thompsonem posléze podepsal 22. února 1961 dopis sovětskému vůdci, v němž souhlasil se schůzkou na konci května ve Vídni nebo ve Stockholmu. N. S. Chruščov se rozhodl pro Vídeň a datum vrcholného setkání bylo stanoveno na 3. a 4. června. Bilaterální vztahy sice zkomplikoval neúspěšný pokus Castrových protivníků o vylodění v Zátocě sviní, ale proponovanou schůzku nikterak neohrozil. Pouze Chruščov se mylně domníval, že jeho partner bude po kubánském debaklu v defenzívě. Na cestě do Vídně se sovětský státník 1. června zastavil ve slovenské Smolenici, kde shromážděným představitelům československé stranické a státní elity nastínil základní cíle svého nadcházejícího setkání s Kennedym. V centru pozornosti měla spočívat německá otázka a především uzavření mírové smlouvy. Se sebevědomou dikcí replikoval před československou komunistickou špičkou svůj nedávný rozhovor s velvyslancem L. Thompsonem: „Řekl jsem mu, že nehodláme již čekat a že podepíšeme mírovou smlouvu.“

N. S. Chruščov podcenil J. F. Kennedyho, kterého pokládal za nezkušeného mladíka. A také ho varoval: „**My se nemýlíme, my nezačneme válku omylem.**“

Thompson se zeptal, zda v takovém případě západní velmoci budou mít právo ponechat si svá vojska v Západním Berlíně. Odpověděl jsem, že samozřejmě nikoli. Pak bychom museli použít sílu, řekl Thompson. Na to jsem uvedl, že máme rovněž síly, že však by to znamenalo válku. Chcete-li mít válku, budete ji mít. My však nezačneme...“

Někdejší císařské město vytvořilo pro dvoudenní rozhovory prezidenta Spojených států a předsedy rady ministrů Sovětského svazu skvělou atmosféru, ale vlastní průběh summitu byl poznamenán chladem a příliš protikladnými stanovisky obou státníků. Chruščov vymezil tři okruhy aktuálních problémů – německá otázka, zákaz jaderných zkoušek a Laos. Kennedyho více zajímala perspektiva americko-sovětských vztahů, takže první diskuse se týkala především obecných až filozofických námětů, zejména forem možného soužití dvou odlišných společenských systémů a situace ve třetím světě s akcentem na kubánské poměry. Chruščov byl odměřený a Kennedyho otevřeně varoval před dalšími pokusy o svržení Castrova režimu. Akademická konverzace pokračovala i po úterní oficiální snídani úvahami o evropském středověku

a teprve krátce po 11. hodině se Chruščovovi podařilo stočit řeč na kauzu Západního Berlína. Shrnul předchozí sovětské návrhy a opakoval základní tezi o mírové smlouvě s oběma německými státy se všemi důsledky pro rozdělené město. Nový prvek představoval souhlas Moskvy s případnými garancemi OSN a s přítomností symbolických jednotek čtyř mocností. Pokud Západ odmítne toto řešení, Sovětský svaz podepíše do 1. prosince 1961 separátní mírovou smlouvu s NDR. Kennedy neměl příliš velký zájem hovořit o německé či berlínské problematice a prosazoval spíše potvrzení dosavadního statu quo, ostatně po krachu dubnové invaze Castrových odpůrců na Kubu si nemohl dovolit jakoukoli koncesi vůči Kremlu. Nicméně se dotázal, zda ona avizovaná mírová smlouva bude znamenat omezení či znemožnění přístupu spojenců do Západního Berlína. Chruščov se vyhnul přímé odpovědi s tím, že o konkrétních podmínkách provozu na spojovacích trasách se západní mocnosti musí dohodnout přímo s vládou NDR. „Ta je připravena zaručit vám všechna vaše práva.“ Prezident reagoval odmítavě. Spojené státy nebudou jednat s východoněmeckou administrativou, a pokud by odešly ze Západního Berlína, zpochybnily by veškeré své závazky v Evropě. V této souvislosti svého partnera upozornil, že Sovětský svaz nemá právo měnit výsledek Postupimské konference.

V tomto okamžiku rozhovor vyústil ve vzrušenou výměnu názorů a výbušnou atmosféru netlumil ani společný oběd. Chruščov dokonce prohlásil, že má-li vzniknout pro Berlín třetí světová válka, nechť vznikne okamžitě, a nikoli v budoucnosti, kdy budou k dispozici ještě strašnější zbraně než dnes. (V konečné redakci stenografického zápisu schůzky obě strany tento výrok zmírnily.)

V závěru setkání Kennedy ještě jednou požádal Chruščova, aby odědil záležitost separátní mírové smlouvy s NDR od problematiky kontrolního mechanismu na přístupech k Západnímu Berlínu, ale ten odmítl a opětovně potvrdil finální limit prosince 1961. Americký prezident poté jednání ukončil následující větou: „Jestli je tomu tak, pak to bude opravdu studená zima.“ Rovněž konverzace o zastavení zkoušek jaderných zbraní skončila ve slepé uličce, neboť Chruščov záměrně spojil tuto problematiku s naprosto nereálnou dohodou o úplném a všeobecném odzbrojení. A tak jediný konkrétní výsledek Vídně představoval americko-sovětský závazek o respektování neutrality Laosu.

Chruščovovy vyhraněné a málo vstřícné postoje vyplýnuly z chybného ocenění osobnosti Johna F. Kennedyho. Sovětský představitel

V noci z 12. na 13. srpna 1961 byla kolem Západního Berlína postavena zeď. Spojené státy sice protestovaly, ale zůstalo pouze u slov.

pokládal amerického prezidenta za mladého, nezkušeného politika s intelektuálními ambicemi, a tudíž nepraktického v džungli světového dění. V tomto svém názoru byl utvrzován i tehdejší sovětským velvyslancem ve Spojených státech Mensikovem, který hlásil do Moskvy vždy jen to, co ústředí chtělo slyšet, např. tezi, že Američané rozhodně nebudou bojovat za Západní Berlín. Tyto mylné kalkulace zjevně podcenily jak J. F. Kennedyho, tak jeho nejbližší okolí. Ostatně scénář k německé otázce pro Vídeň zpracoval Dean Acheson. Američané nemohli hazardovat s důvěrou Bonnu v atlantické koalici. Navíc se obávali, že při sebemenším náznaku váhání by Německo mohlo zvolit vlastní formu obrany vůči sovětskému tlaku. „Bonn se zdál být jako domino, které se může překotit jak doleva tak doprava.“

Po návratu z Rakouska pověřil prezident své spolupracovníky vypracováním návrhů možných reakcí Spojených států na očekávanou realizaci sovětských hrozeb. Kennedy poté zvolil radikální alternativu. V případě sebemenšího ohrožení spojeneckých práv v Západním Berlíně měla být do města vyslána americká tanková brigáda. Pokud by narazila na ozbrojený odpor Rusů, následoval by jaderný úder vůči jedné

Zeď hanby nebyla důvodem k válce. „Američané válku nezačnou, našťastí se naši protivníci nezbláznili.“ (N. S. Chruščov)

ze sovětských vojenských základen na území NDR. Rozhodná demonstrace síly by zřejmě vyvolala omezený válečný konflikt, neboť SSSR stále ještě neměl k dispozici účinné mezikontinentální rakety a Američané byli přesvědčeni, že by dokázali evropskou lokální válku udržet pod svou kontrolou. Za současného stavu znalostí problematiky je velmi obtížné rozhodnout, zda navrhované silové řešení bylo myšleno skutečně vážně, či nikoli. V každém případě byla informace o této hroživé alternativě záměrně postoupena zpravodajské centrále KGB. A aby se rozptýlily veškeré pochybnosti, přednesl Kennedy 25. července velmi ostře formulovanou řeč o odhodlání Spojených států udržet existující status quo Západního Berlína a jeho přístupových komunikací.

Chruščov reagoval okamžitě. Vědomí trvajících deficitů ve schopnosti adekvátního odvetného úderu stále a účinně působilo. Mírová smlouva i ultimátum se odložily ad acta a 5. srpna dostal W. Ulbricht –

Na Glienicker Brücke si obě strany vyměňovaly své zatčené špiony.

po tajné poradě Moskvy s jejími východoevropskými satelity – zelenou k výstavbě zdi, která by oddělila východní část Berlína od spojeneckých sektorů, přičemž byl vážně varován před narušením západoberlínského teritoria. Trvalý odliv východoněmeckého obyvatelstva přes otevřené sektorové hranice již ohrožoval samotnou existenci NDR a Moskva si nemohla dovolit její ztrátu.

Realizací operace „Růže“, tj. uzavřením hraniční linie mezi Východním a Západním Berlínem, byl pověřen Erich Honecker, který měl k dispozici jednotky Lidové policie, dělnické milice a dvě motorizované divize Národní lidové armády. V chladné noci z 12. na 13. srpna 1961 se berlínská zeď stala realitou. Komplex betonových segmentů, strážních věží a bariér z ostnatého drátu byl dlouhý více než 106 km a rozdělil 192 ulic, 8 linií metra, 32 železničních tratí a 3 dálnice. Během osmadvacetileté existence Berlínské zdi zemřelo při pokusech o její překonání 222 lidí.

Kennedyho vláda sice proti výstavbě zdi protestovala, ale ve skutečnosti se s tímto monstrem brzy smířila, přestože starosta Západního Berlína W. Brandt adresoval do Bílého domu silně kritický dopis. Pre-

zident nakonec demonstroval svoji solidaritu se západoberlínskou veřejností, ale na dané realitě se nic nezměnilo.

Betonový val se stal skutečným symbolem studené války, podstatně omezil živelnou emigraci východních Němců a podstatně přispěl k utužení statu quo ve střední Evropě. Okamžikem jeho postavení Moskva ukončila hrátky s německou otázkou, akceptovala existenci dvou německých států i rozděleného Berlína. Napříště už usilovala pouze o upevnění mezinárodního postavení NDR.